

עיונים במסירות של שרח "לשון לימודים" לרבי רפאל בירדוגו

הערות מבוא

1. השרח או השורוח בצפון אפריקה הילכו, כידוע, בכל הדורות בעל-פה; וכך היה עד הדור האחרון ממש. רוב הניסיונות להעלות אותם על הכתב נעשו במאת השנים האחרונות בלבד.¹ אחד החריגים מן המציאות הזאת הוא החיבור "לשון לימודים" לרבי רפאל בירדוגו (= ר"ב). רבי רפאל חי במקנאס שבמרוקו בין השנים תק"ז-תקפ"ב (1747 עד סתיו 1821), והיה מגדולי חכמי המערב במאות שלאחר גירוש ספרד. "לשון לימודים" נכתב לפני שנת עשר"ה (1814-1815), היא שנת העתקתו של כ"י כ² (JTS 692) בידי יעקב בן-הרב יוסף כ"ץ במקנאס, כלומר שש עד שבע שנים לפני פטירת המחבר.³ אין לנו קולופון קודם לזה של כ.

* המאמר מבוסס על הרצאה שנתתי בסמינר של המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהן של האוניברסיטה העברית, מיום כ"ח בניסן תשנ"ג (19.4.1993). הדברים מובאים כאן כניסוחם בהרצאה שבעל-פה בתוספת הערות וביבליוגרפיה מצומצמת. אני מודה לכל המשתתפים בדיון על שאלותיהם והערותיהם המלומדות.

אלה הקיצורים המשמשים כאן: השרח המערבי = מ' בר-אשר, "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת - סיבו ודרכי גיבושו וסקירה ראשונה", בתוך מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשונות היהודים: תרגומי המקרא ולהגים מדוברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3-34. מבוא ל"ל = הנ"ל, "לשון לימודים" לרבי רפאל בירדוגו, דברי מבוא והסקטס לפרשת בראשית, תעודה ו, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 163-177; המרכיב העברי = הנ"ל, "עוד על המרכיב העברי בשרח המערבי (היסודות העבריים ב'לשון לימודים' לרבי רפאל בירדוגו)", ברית עברית עולמית, כנס לונדון אלול תשמ"ד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 20-27; מקורות = הנ"ל, "על מקורותיו של שרח לשון לימודים", מסורות ח (כדפוס); ד"ה = דיבור המתחיל, דיבורים המתחילים; ל"ל = לשון לימודים; ר"ב = רבי רפאל בירדוגו.

1 לפירוט העניין ראה השרח המערבי עמ' 3-6.

2 רשימה מפורטת של כתבי-היד של "לשון לימודים" לתורה וסימניהם מופיעה להלן בעמ' 72.

3 ר"ב מוזכר שם בברכת החיים נר"ו (= נטריה רחמנא ופרקיה), באחד מדפי השער (הכרוך בין הדף השמיני לעשירי בתוך הסקטס של הפירוש לפרשת ויצא) מצאנו כתוב: "...פ' חמשה חומשי

2. סקירה ראשונה על החיבור, כולל פרסום הטקסט לפרשת בראשית, מופיעה במאמרי בתעודה ו (תשמ"ח).⁴ אשוב ואציין כאן כמה פרטים בקצרה. החיבור כולל תרגום (פירוש) קצר למקרא ברובו הגדול, להוציא את שתי המגילות שיר השירים וקהלת ולהוציא את הספרים עזרא ונחמיה ודברי הימים. "לשון לימודים" היא מסוג הפירושים המקוצרים המכילים תרגום של מלים בודדות או צירופים, ולעתים פסוקים שלמים, המובאים כולם כסדר המקראות. הפירוש מתאפיין בנטייתו הגוברת של ר"ב לעקור פירושים מילוליים מחוסרי טעם.⁵ נראה שהרקע להופעת חיבורו של ר"ב הוא כמיוחס לו בכמה מכתבי־היד, כגון:

כאשר נכנסתי לבית הספר וראיתי כמה טעויות ושבושים משתבשים המלמדים בפירוש התורה כאשר פותרים לילדים הקטע בלשון ערבי ולא יכולתי לשמוע לכן אורתי כגבר חלצי וכתבתי פירוש בלשון ערבי על כל מלה אשר רבו בה הפי' [= הפירושים] הגלויים ועקושים ומשובשים להיות זה הספר מצוי ביד כל מלמד, ולהציל עצמו והילדים מכל פרוש עקוש ונלוז ומטעה וה' יצילנו משגיאות אכ"ר (על פי כ"י ה [אוסף בן נאים 67 בספריית הסמינר לרבנים ניו יורק], דף 1 ע"ב. יצוין שלא נזכר כאן בפירוש שמו של ר"ב).

3. סקירתי הראשונה נתייסדה על כ"י א (= מס' 1303 בספריית מכון בן־צבי בירושלים). כיום עסוק אני בהכנת מהדורה של התורה כולה על פי 16 כתבי־יד (הכוללים חומר מ־23 ידיים לפחות),⁶ שריכותי מספריות ומאוספים פרטיים בארץ

תורה נביאים וכתובים הלוא הוא יקר מפנינים בלשון ערבי צח אשר אסף וכלל הה"ש [= החכם השלם] הרב הכולל כמוהר"ר רפאל בירדוגו גר"ו... אני הצעיר... דמתאבק תחת רגליהון של חכימיא ושותה בצמא את דבריהם ע"ה [= עבד ה' ב"ה [= ברוך הוא] יעקב כ"ץ בר הה"ש <והכולל כמוהר"ר > יוסף כ"ץ גר"ו, נכתב כאן במקנאס שנת ע'ש"ה זה"ב משקל"ה יע"א [= יכוננה עליון אמן; חוזר אל העיר מקנאס]. כל המובא בין סוגריים מרובעים הוא תוספת שלי (מב"א). המלים "והכולל כמוהר"ר" שהובאו בין סוגריים מוותרים, נוספו בכתב־היד במועד מאוחר; המלה הראשונה לימין שם האב "יוסף", והשנייה על גביו.

משלוש המלים "עשרה זהב משקל"ה (אולי כתוב "משקל"ם? כל הביטוי לקוח מן בראשית כד, כב) שצוינו כסימן השנה, רק התיבה הראשונה שכל ארבע אותיותיה צוינו בנקודה עלית מובאת בחשבון. אילו היינו מוסיפים גם את שתי המלים התוכפות זה"ב (= 14), משקל"ה (= 475, או משקל"ם (= 510) היינו מגיעים לתאריך שיעוד לא בא לעולם גם היום (2304 או 2339). ואם נוסיף רק את זה"ב, שהיתה מביאה אותנו לשנת תקפ"ט (1829), רר"ב לא היה מוזכר בכרכת החיים.

4 מבוא ל"ל, וראה גם המרכיב העברי וכן מקורות.

5 ראה מבוא ל"ל, עמ' 168, וכן מקורות, 4§.

6 בבירור החלקים הכוללים את התורה בשישה־עשר כתבי־היד, אנו מוצאים נתונים אלו: כ"י א יש בו גם יד שנייה שהוסיפה תוספות והכניסה תיקונים בגרסה הראשונה (= 2); גם כתבי־היד נ,

ובחז"ל. רובם הגדול הועתקו, כנראה, במאה התשע-עשרה⁷ ורק מיעוט קטן הועתק בראשית המאה הזאת.⁸ ספירתי זו כוללת רק את כתבי-היד המכילים את התורה. ידועים לי עוד כתבי-יד שיש בהם רק ספרי נ"ך⁹ או חלק קטן שלהם.¹⁰ לפי הערכתם של כמה מחכמי מקנאס כיום, מספר כתבי-היד המצויים בידינו משקף פחות מ-10% מכלל כתבי-היד של "לשון לימודים" שהילכו במקנאס (וחוצה לה) בראשית המאה הזאת. אבל דברים אלה נשארים בגדר השערה בלבד.¹¹

4. בשלב זה של הכנת המהדורה חשבתי לראוי להביא לפני החוקרים כמה מן הממצאים ולהעלות מספר שאלות שעלו בעבודתי. בביור זה אסתפק בהדגמה של תופעות שריכזתי מספר בראשית כולו (הכולל כ-28% של הטקסט לתורה) ורק ממנו, אף שלא הסחתי דעתי מיתר ארבעת החומשים. כמוכן, לא אוכל לאפיין במקום זה ובשעה זו כל אחד מכתבי-היד כדי שלא תתרחב היריעה יתר על המידה.

5. העוקב אחרי כל כתבי-היד לחומש לא יתקשה לראות את הדמיון הרב או הזהות ממש ביניהם, ואין בכך כל הפתעה.¹² עם זאת עלינו לתת את הדעת להבדלים ביניהם. מדובר בחיבור שנכתב לפני כ-200 שנה והועתק בדורות הראשונים לאחר חיבורו. המתבונן בכל המסירות כולן מגלה שאין אפילו שני כתבי-יד הזהים בכל פרטיהם הן באשר לכתיב, הן באשר ללשון, הן באשר לפרטי נוסח ממש. אמת, ניתן לראות

פ מכילים הערות שוליים מידיים אחרות (= 2 ואולי גם 3, 2); כתב-היד ל כולל דף אחד (פרשת וזאת הברכה) מיד שנייה (= 2); גם כ"י נ כולל דף אחד מיד אחרת (2); פרשת שופטים. כ"י צ₁ נקדעו ממנו מספר דפים, במקומם הוכנסו דפים מכתב-יד אחר (= 2); גם כ"י ז לתורה מורכב משני כתבי-יד: ז₁ (עד ראשית ויקרא טו, פרשת אחרי מות), ומשם עד סוף התורה באה העתקה של יד שנייה (2). פרטי הדברים לדיוקם יופיעו אי"ה במהדורה.

7 כך יוצא מהקולופונים של כמה כתבי-יד וכך מעלה בדיקת הנייר והודי של רובם הגדול. ולא כאן המקום לפרט את הדברים.

8 דבר זה יש לאומרו בפירושו רק על כ"י ש שעל-פי הקולופון שלו נכתב בשנת הרע"א (1911).

9 כ"י כזה הוא כ"י מכון בן-צבי 1323.

10 כך הוא כ"י בן-צבי 2702, דפים 30-39 שלו מכילים את שרש "לשון לימודים" לישעיהו בלבד. כתבו שאלו בן שלום מר יוסף בעיר צרא בש' תרס"ו (1855); ראה יוסף אביב"י, כתבי היד של יהודי המגרב במכון בן-צבי, כרך ראשון: יצירה רבנית, ירושלים תשנ"ג, תיאור 215 בעמ' 94.

11 בבדיקותי העליתי כמה ספרי שרש קצרים במתכונתו של ל"ל לר"ב אך שונים ממנו, כגון כ"י בן-צבי 1309 שהוא כתב-יד מן העיר סלא שבמרוקו לחומשים ויקרא-במדבר-דברים והפטורותיהם, כנראה, "אחי" של כ"י בן-צבי 1320 לבראשית-שמות. גם כ"י אלבו 23 כולל שרש מקוצר, המשקף כנראה מסורת שרש אחרת ממקנאס.

12 ראה דפי ההדגמה להלן בסוף המאמר.

שכתבי־היד כוללים כמה קבוצות משנה, שיש קרבה מכרעת ביניהן. למשל כתבי־היד ד, ת, ל ובמידה גדולה גם ס מהווים חטיבה אחת גם באשר לנוסח וגם באשר ללשון. ואף הטעויות המשתקפות באחד לא נעדרו ברובן גם מן האחרים (ראה להלן הערה 71). וכך ניתן לומר באשר לכתבי־היד א, ב, ז, הללו משקפים נוסח אחד, אף שנבדלו זה מזה בכמה מעקרונות ההעתקה, במיוחד מתייחד ב"מסוגנות" שלו.¹³ גם כתבי־היד ה, פ¹⁴ קרובים להיות חטיבה אחת.

6. מובן שמציאות זו של גוונים וגוני־גוונים במסירות מעלה שורה של שאלות, כגון: כיצד נסביר שחיבור בן מאתיים שנה בלבד, שנשרד בשישה־עשר כתבי־יד (המייצגים, כאמור, לפחות עשרים ושלוש ידיים), מסירותיו נבדלות זו מזו ואינן זהות זהות גמורה? כלום כתב ר"ב כמה נסחים של החיבור בזמנים נבדלים, או שמא יש לזקוף את ההבדלים – כולם – לחובת המעתיקים־המוסרים? על שאלות אלו אפשר להוסיף כהנה וכהנה.

עד שאנו באים להעלות שאלות ולבררן, נדגים תחילה את ההבדלים לסוגיהם עם שאנו מתחקים אחרי שורשי התהוותם; לקראת סוף דברינו ננסה לדון בחלק של השאלות המתעוררות בקשר לגלגוליו ולדרכי מסירתו של החיבור.

הבדלים בלשון

7. רוב רובם של ההבדלים הם בתחום הלשון ובתוך זה הרוב הגדול והמכריע הם הבדלי כתיב בין כתבי־היד. ועמם מצויים ענייני הגה ותצורה ומעט פרטי תחביר, וגם חלופות והבדלים באוצר המלים מסוגים אחדים וברמות הבדל אחדות. יש מהם קווים המאפיינים כתבי־יד אחד או כמה כתבי־יד לכל אורכם. ויש הבדלים מקומיים המצטמצמים למקום יחיד בפסוק מן הפסוקים. רק מיעוט קטן של הבדלים בין המסירות נוגע בענייני נוסח. נתחיל בלשון.

8. נפתח בכ"י ב. כ"י זה נבדל (מכל) כתבי־היד האחרים בכמה וכמה עניינים; ניגע כאן רק באחדים מהם.

13 כתאור המפורט של כתבי־היד, שיעשה במקום אחר, נציין את כל הפרטים המיוחדים כל כתבי־יד. במושג "מסוגנות" אני כולל שורה של תופעות, כגון: נטייתו של ב למלא "דיבורים מתחילים", כלומר להביא מן הפסוק העברי את כל המלים שיש כנגדן תרגום בערבית ולא רק חלק שלהן, או נטייתו לצרף ביחד כמה ד"ה מפסוק אחד ולהופכם לד"ה אחד.

14 קרבתם של כתבי־היד ה ופ עולה אפילו מן ההדגמות הקצרות במאמר זה. ראה להלן §128, ודוגמות מפוזרות ב-158§, 19 ועוד).

ב נוהג להביע, במידה ניכרת, עיצור מוכפל על ידי כתיבתו בכפליים (תופעה המוכרת בספרות כ"כתיבה מגרבית"¹⁵) כגון:

"פצתה" (ד, יא) – חללת – hallat¹⁶, לעומת חלת (א, ד, ה, ט, מ, ס, ע¹⁷), חלית (ז₁, ל) hallet, האלית (ה).

"משתאה" (כד, כא) – תעזיב – t'azzeb כנגד תעזיב (א, ה, כ, ס, פ), תעזב (ח, ע) t'azzeb, יתעזב¹⁸ (ד, ל, מ, צ), it'azzeb, יתעזיב (ז₁, ט, נ) it'azzeb. "דמו" (לו, כו) – דממו damm-u כנגד דמו (א ועוד 10 כ"י).

"עִינִים"¹⁹ (כ, טז) – ללעינין l-l-'in-in כלומר 'לְעִינִים' כנגד לעינין (א, ה, ז₁, ח, ט, מ, נ, ע, פ),²⁰ דלעינין (ד, ל, ס) d-l-'in-in; "לְעָרְב" (מט, כז) – וללעסי – u-l-l-'si, לעומת ולעסי (א, ד, ה, ז₁, ח, ט, מ, נ, ס, פ, צ), ולעשי (כ). בשתי הדוגמות האחרונות נתמזגו המילית l (di >) ותווית היידוע l (>al) לעיצור מוכפל. מגייתי למעלה מ-40 תיבות כאלה בספר בראשית בלבד, אשר צוינה בהן ההכפלה באות כפולה רק ב-ב. נדגיש שיש לדבר על כתיב רווח ולא על עקיבות גמורה. יש בו ב-ב גם תיבות ללא ציון ההכפלה, למשל "ויבקע" (כב, ג) ופלאק²¹ u-fallaq בלמ"ד אחת לצד "ויחבוש" – וחוזים u-hazzem בוי"ן כפולה, וכן "ויתאפק" (מג, לא) ותמאס – u-hammaṣ.

9. עוד קו אופייני ל-ב הוא השימוש, הלא-עקיב אך מצוי ביותר, בקו"ף ונקודה על גביה לציון k אטימולוגית (כ). מצאתי לפחות עשר דוגמות בספר בראשית כגון: "וקנינם" (לה, כג) – וקסכהום u-ksab-hum; כל יתר כתבי-היד – 12 במספר – גורסים וכסכהום כצפוי מן השורש קָסַב.

15 ראה י' בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 51 (345), בשם יהודה.

16 התעתיקים של נתונים מל"ל המובאים במאמר זה ובמהדורה מבוססים על קריאות של שלושה ת"ח בני מקנאס.

17 בכל קטע הובאו כל העדויות הנמצאות ממנו (וולתי כ"י ש שקריאתו טרם הושלמה בשל קשיים הכרוכים במצב שימורו). מטבע הדברים, לא בכל מקום נשרד טקסט בכל כתבי-היד, ועל כן מספר העדים משתנה מקטע לקטע.

18 הצורות הפותחות בוי"ד מכוונות לזמן "עתיד".

19 הנקודים, שהובאו במאמר, אינם לקוחים מכתב-יד כלשהו.

20 יש לציין שהכתיב לעינין יכול לשקף l-'in-in בלמ"ד אחת (תווית היידוע) או l-l-'in-in בלמ"ד מוכפלת כגרת ב.

21 בלהג מקנאס הקוף נהגית כאל"ף / / בתפכים (בניחוץ) או בלעדיו. אבל קוראי השרח נוהגים להקפיד ביותר על הגייתה המופתית /q/, וכך נהגתי במאמר זה.

"ופתילך" (לה, יח) וקסאתיך²² u-ksat-ek 'ולבושך' (א וכן 11 כ"י וכסאתיך וכדומה,²³ זו הצורה הלהגית של كساء).

"עלתה" (מ, י) קברת kabrat (וגם kbart) 'גדלה' (א, ה כברת; מ ועוד 7 כ"י כברית מן כּיּר).

"שדי" (מט, כה) למקאפי l-mkafi; כתבי-יד אחרים למכאפי, לכאפי, צורות בינוני של فاعل, فَعَلَ מן השורש كفى 'הספיק', 'היה די'.

יצוין שכתוב זה – ק – לציון k אטימולוגית ולא q ידוע פה ופה גם מכתבי-יד אחרים של ל"ל, כגון: "קנית" (ה, א) קסבת (א,²⁴ ב), קסבית (ו, א). ומצאתיו גם בחיבורים אחרים ואפילו מחוץ למקנאס, למשל: בשטר משנת התרנ"ה (1895) שאחד מחותמיו הוא רבי רפאל משה אלבז הנודע מן העיר ספרו,²⁵ כתוב:

באיין לגרפא די פצאר סידי לייאמאני אספריווי... ופרעו לבאב דיאלהא פנהאר שבעתאש פאלול ש"ש התרנ"ה ליצי ורפרו האד סי קלו די דקרנא ומא כלאוסי פיהא וואלו מן האד סי די קולנא.

וזה שיעור הדברים:

אשר החדר (בעלייה) אשר בבית אדון לייאמאני מן העיר ספרו... ופרצו את דלתה ביום שבעה עשר באלול של שנת התרנ"ה ליצירה, ולקחו דבר זה כולו אשר זכרנו, ולא השאירו בו דבר ממה שאמרנו.

ובכן: קלו (במקום הכתיב הרגיל כלו kəll-u), דקרנא (במקום דכרנא –
dkraṭ-na).²⁶

22 יש כמה כתבי-יד, ובכללם ב, הנוהגים לציין כ"ף סופית דגושה בשני ניקודים: בדגש בתוכה ובנקודה על גביה ך, ואכמ"ל.

23 בכ"י פ מצויה נוסחה שונה מעט וכסאתאך (ויש שם גם חלופה). כתבי-היד ה ו-ס מקיימים חלופה אחרת.

24 ב-א נראה במקום זה קו על גבי הקו"ף ולא נקודה.

25 מסר לי צילום שלו מר רפאל זכרי, יוצא ספרו וכיום איש באר-שבע. אני מודה לו ביותר על כך.

26 ויש מקום לשאול האם שרשיו של כתיב זה הם בערים מקנאס וספרו? שהרי בלהגי הערים הללו /k/ כ מקורית נהגית א, ואילו /q/ ק נהגית כסותם סדקי /' בתפכים או בלעדיו. נראה שמקורו של כתיב זה [ק], בלהג שבו נתלכדו ה-ק וה-q להגה אחד: k (הגיייה כזאת ידועה בלהגי תלמסאן ועין תימושנת במערב אלג'יריה, באו'דה ודברו ועיירות הסמוכות להן בצפון מורת מרוקו ובלהגי תאפילאלת ועוד). התלכדות זו גרמה לכתיבתן של שתי הפונמות פעם בכ"ף ופעם בקו"ף: כלו/קלו, דכרנא/דקרנא, כביר/קביר וכיו"ב. אחר כך החלו להטיל נקודה על הקו"ף במלים כאלה כמעשה של התערבות למדנית, שבאה לומר שקו"ף זו אינה אותנטית.

10. כתבי-היד א, ב שייכים, כאמור, למסירה אחת ובכל זאת חוצצים ביניהם כמה קווים, רובם ככולם בענייני כתיב ולשון (ורק הבדלים מזעריים בענייני נוסח). קו אחד המבחין ביניהם, העולה בבירור מהשוואתם השיטתית, מתבטא בדרכו של ב לכתוב הגה שורק בסמ"ך כנגד הכתיב בצד"י בכ"י א. מצאתי כ־20 דוגמות כאלה בספר בראשית, אך ההגייה בכל מקרה היא אחת. להלן הדגמה (הצורה הראשונה מן א וזו שאחרי הקו הנטוי מן ב):

א. "שמעת'ך" (יז, כ) – קבלת צלאתיך/סלאתיך²⁷ qəblt šlat-ek 'שמעתי תפילתך'.

ב. "ציד" (י, ט) – פציאדא/פסיאדא f-š-šyada – 'בְּצִיד'.

ג. "מקל" (ל, לז) – עצא/עסא 'sa.

ד. "ויפצל" (שם) וקצאר/וקססאר²⁸ u-qəššar – 'זקילף'.

ה. "פצלות" (שם) תקציראת/תקסיראת təqšir-at – 'קילופים'.

ו. "המקלות" (שם) לעצאווי/לעסאווי l-šawi.

ז. "בבקר" (מט, כז) פצבאח/פסבאח f-š-šbaḥ.

ח. "שער" (כב, יז) תצור/תסור tšur – 'כפרים'.

בחלק ניכר של הדוגמות משתקף ב־א כתיב היסטורי. הצד"י מייצגת ס מקורית (כך בדוגמות א, ב, ג, ו, ז ובאחרות שלא צוינו כאן). דוגמות ד–ה חוזרות אל השורש *قَصَّرَ* ב־/š/ מקורית, שהפכה /š/ בלהגי מרוקו. בדוגמה השמינית מדובר, כנראה, בצורת הריבוי של *tšar* שבלהגים אחרים צורתה קצר *qšar* מן *castel* 'מצודה' או 'ארמון מבוצר' < 'כפר מוקף חומה' < 'כפר'.

למעשה, אין לך הגה שורק שאינו עשוי להיכתב בצד"י, בשי"ן או בסמ"ך ברוב להגי היהודים במרוקו. ואכן בכל כתבי-היד יש חילופי צ/ס (וחילופים של שני אלה ב־ש). די להזכיר דוגמה אחת מכ"י א עצמו "כְּבַרְת" – כיף מסאפא (לה, טז), אבל כיף מצאפת (מח, ח).

11. קווי ייחוד בעלי דרגת עקיבות גבוהה למדי מתגלים גם בכתבי-יד אחרים. נזכיר כמה מהם:

השם *!-laḥ*! כתרגום של "ה" נכתב בדרכים אחדות בכתבי-היד השונים של ל"ל: אלאה, לאה, אלה ועוד. קו בולט בכ"י א – ורק בו – הוא השימוש הסדיר (באופן כמעט מוחלט) בכתבי אלאה' (כמעט תמיד בסימון של גרש על גבי הה"א, לציין

27 ראה הערה 22 לעיל.

28 העיצור המוכפל ב־ב כתוב, כמצופה, בסמ"ך כפולה (ראה לעיל 86).

שמדובר בה"א עיצורית) למשל: א, ב, כה; ו, ט; ח, כא; יג, י; יז, כב; יח, יד ועוד ועוד. כנגד זה כ"י ס (ובמידה לא מבוטלת גם כ"י ד) משגיר את הכתיב אלה', שאין בו ציון לתנועה השנייה /a/ שלפני הה"א (כן הוא ברוב מראי המקום שציינתי זה עתה מכ"י א).

12. ניגע עכשיו בכ"י ה; קו אופייני ביותר ל"ה נוגע להבעת התנועה האחרונה במלים שברוב להגי מרוקו נוהגת בהם תנועה חטופה לבקיעת צרור: /a/, כגון ktāb 'כְּתָב', kbār 'כְּבֹר' ועוד. כתבי"ד רבים של ל"ל מביעים אותה ביו"ד, לציין את התנועה המלאה /e/ הנוהגת בלהג מקנאס; לעומת זאת כ"י ה מציין אותה באל"ף. והרי מספר דוגמות:

ה	א וכתבי"ד אחרים
יולאד 'יוליד'	יוליד (א, יא) יוליד (א ועוד 9 כ"י) yuled
ליסאם	ליסים (ו, ד) ליסים (א ועוד 8 כ"י) l-isem
זועאל (גם כ"י ט)	זועיל (א ועוד 7 כ"י) u-z'el
סיפאך (גם כ"י ט)	סיפיך (א ועוד 11 כ"י) sif-ek
'הרבך'	
כיט דלקרמאז –	'שני' (לה, כח) כיט דלקרמיז (א ועוד 10 כ"י ²⁹)
'חוט של שני'	xiṭ d-l-qārmēz
למסלאך (גם ט)	'אךח' (מט, יז) למסליך (א ועוד 9 כ"י) l-māselek
'הדרך'	

אין מקום להניח כל עיקר שהכתיב באל"ף בכ"י ה (וגם ט) משקף תנועת /e/, אלא מכון הוא לתנועת /a/ : yulad, l-isam ועוד. גם מימוש זה של התנועה הבוקעת צרור סופי ידוע מלהג מקנאס ונמצא מתועד גם בכתבי"ד אחרים: "ויבקע" (כב, ג) ופלאק (א, ב, ה ועוד 11 כ"י) – u-fallaq, "ויתאפק" (מג, לא), וחמאס (א, ב, ה וכל יתר תשעת כתבי"היד לקטע) u-ḥammaṣ.

13. ומצינו גם הבדלים לשוניים בעלי אופי מקומי הנוגעים בכתיבה או בצורתה של מלה אחת באחד מכתבי"היד. נביא כאן דוגמות מן הכתיב ודוגמות מן התצורה מן הכתיב:

"הַגְּמֵל" (לא, לד) – דזמיל (א, ב, ה, נ, ט) כנגד דגמיל (ז; בכתבי"היד ד, ה, ט,

כ, ל, מ, ס חסרה המלה³⁰ d-zmel; "באחו" (מא, ב) פלמרזא (א, ב, ה, ז, ח, ט, ל, נ, ס, פ, צ, צ₂, לעומת פלמרזא (כ) f-l-marza. גם הכתיב בזי"ן וגם הכתיב בגימ"ל בנקודה תחתית מכוונים להגייה אחת: /z/. שכן $\chi < \zeta$ ברבים מלהגי היהודים במרוקו (כולל להג מקנאס).

"בית" (מ, ג) פדאר (ב, ה, ז, ח, ט, כ, ל, מ, נ, ס), מול פצאר (א, ט, פ) f-dar. "הֶלְבֵן" (ל, לו) לכייד (א, ד, ז, ח, ט, כ, ל, מ, נ, ס, ע₂, לכייד (ב) בדל"ת, כנגד לכייד (ה, פ)³¹ l-byad. גם $\text{ד} /d/$ מקורית (הנהגית לעתים $/d/$ וגם $\text{צ} /d/$ נכתבות בשתי דרכים, על פי רוב בדל"ת ולעתים רחוקות בצד"י ונקודה על גביה: צ (או תחתיה: צ).

"אֵל פארן" (יד, ו) המלה "אֵל" מתורגמת uṭa, היא התיבה המתרגמת גם את "עֶמֶק" (שם, ג), א וכל האחרים כותבים אוטא, מ כותב אוטה בה"א סופית לציון התנועה a. "ועבורה" (כו, יד) ופלאחה בה"א (א, ז, ח, ט, ע) u-flaḥa – כנגד ופלאחא באל"ף (כ וברוב כתבי־היד), והשווה זאיא (א ועוד כתבי־יד רבים) כנגד זאייה (מ) להלן בהמשך הסעיף.

והבדל מסוג אחר: "מספוא" (כד, כה) לעלף (ד ומעין זה עוד בתשעה כתבי־יד³²), כנגד אלעלף (א, ב, ה, פ³³), "תרדמה" (ב, יד) סיכא (ט, מ, ע), לעומת אסיכא (א, ב, ד, ה, ז, ח, ל, ס). בשתי הדוגמות מדובר בשם ובראשו תווית היידוע: שני הכתיבים מכוונים להגייה אחת s-sixa, l-'alf ללא תנועה (חטופה) לפני העיצור המוכפל. האל"ף היא שריד של הכתיב ההיסטורי שבו הובעה ההברה הראשונה של תווית היידוע 'al. מי שהוגה s-sixa, l-'alf בתנועה חטופה בראש המלה (ויש מעטים כאלה) הוגה כך גם כאשר הכתיב הוא ללא אל"ף. כלומר שני הכתיבים מכוונים למבטא אחד, ולפנינו הבדלים בכתוב בלבד.

ומרובים ביותר ההבדלים בין כתבי־היד בעניינים של כתיב מלא וחסר כגון: "באה" (כט, ו) זאיא (א ועוד 10 כ"י) וכן זאייה (מ)³⁴ בשתי יו"דין, לעומת זאיא ביו"ד

30 הד"ח המלא הוא "בכר הגמל"; חמישה כתבי־יד הסתפקו בהבאת המלה הראשונה בעברית ובתרגומה לערבית. כ"י מ' אף שהביא את הד"ח "בכר הגמל", לא תרגם אלא את המלה הראשונה (פלבדעא).

31 כפסוק זה עצמו נמצא הכתיב בדל"ת גם ב"ח ו"פ. המלה "לְבָנוֹת" מתורגמת בוויאד (כך ב"ח כמו בכתבי־יד אחרים), בוויאד (פ נשתבש והוסיף וא"י שנייה ללא צורך).

32 כולם מציינים את תווית היידוע בלמיד בלבד: לעלף (ד, ה, כ, ל, ס), לעליף (ז, ח, ט, מ), ליעליף (ז).

33 ב"פ: אלעל[]; בשל כחם בכתבי־היד אין אפשרות לזהות את האות האחרונה.

34 כתיב בה"א סופית של התנועה a רווח ביותר ב"מ.

אחת (ז, ה) - zayya; "באשרי" (ל, יג) אביידי (א ועוד 13 שכתבו את המלה בשתי יו"דין) כנגד אביידי (ח) ביו"ד אחת: abyad-i; "ויוכחו" (לא, לו) ויביינו (א ועוד 6 כ"י), ליד ויביינו (ב, ט), וליד ויביינו (כ), וליד ויביינו³⁵ (ל) - כולם מכוונים לקריאה אחת: w-ibiynu; "וכלה" (מא, ל) ויפני (א ועוד 7 כ"י), ליד ויפני (ב, ה, ז, מ, נ), וליד ויפני (כ) - כולם משקפים את הקריאה w-ifni. ויש עוד כהנה וכהנה.

14. מן התצורה:

בתרגום המלה "שדי" (מט, כה) משמשת הצורה לכאפי (א, ד, ה, ז, ח, ט, כ, נ, ס, ט) l-kafi מן הבניין הראשון, ומשמשת הצורה למכאפי (מ, צ, ו) ובכתיב אחר למקאפי (ב) מן הבניין השלישי: l-mkafi (>المكافي); לפנינו שתי חלופות דקדוקיות שענינן אחר.

בתרגום השם "בשקות" (ל, לח) מצאנו שש חלופות כתיב המשקפות, כנראה, שלוש צורות דקדוקיות שונות: (1) פסקאייאת (א, ב, ז, ט, נ) fā-s-sāqqay-at; (2) פסקאייאת (ד, ה, כ, ל, ט) fā-s-saqy-at; (3) פשוואקי (ח) fā-s-swaqi. ומצינו גם את הכתיבים פסקאייית (מ), פסקאייאת (ס), פסאייקאת (ע); אולי שתי החלופות מכתב-ידיד מ, ס הן כגרסה הראשונה fā-s-sāqqay-at ואפשר שהוחסרה בהן אל"ף אחת (לפני תי"ו ב"מ, או אחרי קו"ף ב"ס); ואולי גרסת ע מכוונת לצורה השנייה fā-s-saqy-at ושתי היו"דין באות בטעות לפני הקו"ף. על כל פנים שלוש הצורות sāqqay-at (ריבוי שלם של sāqqaya), saqy-at (ריבוי שלם של saqya) ו-swaqi (ריבוי שבור של saqya) היו צורות חיות בלהגי היהודים במרוקו (כולל בלהג מקנאס).

"לדרוש" (כה, כב) לעלם (א, ב) l-ʿālm, לעומת תעלים (ד, ה, ז, ח, ט, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, ש) t-tāʿlim; שתי הצורות עניינן אחד בלהגי מרוקו, 'ידיעה', 'לימוד'. בתרגום השם "כסות" (כ, טז) מצויות שתי חלופות: גטא (א, ב, ד, ה, ז, ח, ט, ל, מ, ט) ḡṭa; כטא (נ, ע) xṭa. הן בשם (>غطاء - 'כיסוי'), הן בפועל (>عطى - 'כיסה') רווחו במקנאס - ובמקומות אחרים במרוקו - שתי הגיות, ב-/ḡ/ המקורית וב-/x/ שהיא תולדת אסימילציה אל ה-/t/ הלא-קולית. ובדומה "גדול עוני מנשוא" (ד, יג), בתרגום המלה האחרונה - "מנשוא" - מצינו מספר חלופות: מן לינגפאר (ה, ל, מ, ע) māl³⁶ l-ingfār או ביו"ד עיצורית מן ליינגפאר (ז, ט)

35 ה, נ גורסים וביינו u-biynu (צורת עבר).

36 mḏn הופכת mḏl לפני תיבה הפותחת בלמ"ד בתהליך הידמות ברור.

məl l-iyngfar, וכן מן ליינכפאר (א, ב) məl l-iyngfar. בכולן מדובר בצירוף של שתי מלים: l (>li) ואחריה צורת "יפעל" מן הבניין אִנְפַּעַל (בצורתו המקומית); וכולן עניינן אחד: מן(ן)+ש+יִסְלַח, הנושא הוא העוון. ומצינו גם מן ליינכפאר (ד, ה) məl l-iyxfar, כלומר מן(ן)+ש+יִסְלַח, כאן הנושא הוא הסולח. וגם זאת מצינו: מן לכפראן (ס) məl l-xəfʁan – 'מן הסליחה' ולא נתפרש כאן הנושא, כלומר 'גדול עוני מ(להיות בר) סליחה'.

חלופות מילון שוות הוראה

15. יש גם חלופות מילון שאינן מביעות כל הבדל מצד המשמעות כגון: "ויעל" (יז, כב) ותרפאע (א, ב, ד, ז, ח, ט, ל, מ, נ, ע, פ ומעין זה גם ה, צ, ³⁷) 'u-t-ṭrəffa', לעומת וטלאע (כ) u-t-ṭla'. זה וזה עניינם אחד: 'עלה'. הראשון שאוב מן הלשון הגבוהה³⁸ המאפיינת את השרה, והשני לקוח מלשון הדיבור. "אשל" (כא, לג) ערסא (א ועוד 12 כ"י³⁹) 'arsa' וגם סורא (ע) – səzra: שתי המלים משמשות בערבית המקומית במשמעות 'אילן'.

"התחת" (ל, ב) וואס⁴⁰ פמודאע (א, ב, ד, ז, ח, ט, ל, מ, נ, ס), וואס פמוצאע (כ, ע) was f-muda', לעומת וואס פעוואד (ה, ס) was f-'wad; שתי הגרסות מכוונות להוראה אחת 'האם במקום... / ושתיהן רווחות בלשון החיה. לשון השרה במסורות שונות שבעל-פה מעדיפה על פי רוב את השנייה. ההבדלים בכתב, בהגייה ובתצורה וההבדלים באוצר המלים, המביעים למעשה עניין אחד, הם רבים; וכל שהבאנו כאן לא יצא מגדר הדגמה קצרה ביותר.

ענייני נוסח

הבדלים בענייני נוסח הם הרבה פחות מצויים מן ההבדלים בכתב, בדקדוק או באוצר המלים. ההבדלים בנוסח כוללים סוגים אחדים נבדלים זה מזה באופיים ובדרכי גלגוליהם. נדגים כאן כמה מהם.

חלופות במילון

16. חלופות באוצר המלים, שמשמען נבדל במועט או בהרבה (בניגוד לאלה שתוארו בסעיף 15), מצויות בעדים השונים של ל"ל. כגון:

- 37 ה: ותרפע, צ: ואתרפע.
 38 ראה השרה המערבי, עמ' 19 (275).
 39 פ גרס לערסא; על גרסת ה ראה להלן 195.
 40 ד, ה, ט כותבים וואש בשי"ן.

"לזרע השדה" (מז, כד), א ועוד 7 כ"י מתרגמים את המלה "השדה" בתיבה לפדאן l-faddan (ובכ"י צן צורת הרבים: לפדאדין d-fdaden, שהיא המלה הרגילה במגרבית יהודית לציין 'שדה המשמש לעבודה חקלאית'. כנגד זה בכ"י ד מצוי הנוסח לכלא l-xla; זו מלה שעניינה 'מדבר', 'שממה', 'מקום מחוץ ליישוב' וכיו"ב. "כמשפט הראשון" (מ, יג), המלה הראשונה מתורגמת כִּיף אלעאדא (א, ב, ז, ח, ט) ובשינוי קל בכתיב כִּיף לעאדא⁴¹ (ט, כ, ל, מ, ס, פ, צ) kif l-'ada 'כמנהג', לעומת כִּיף סארע (ה) kif s-ṣar' 'כהלכה'. נוסח הרוב, שהוא כנראה הנוסח המקורי של ל"ל, חורג מן הנוהג המקובל בשורות שהילכו בעל-פה במרוקו לתרגם "משפט" במלה סארע בכל מקום. לעומת זאת ה דבק במסורת השרח האוטומטי המילולי הרוות.

"ותפול מעל הגמל" (כד, סד); המלה "ותפול" מתורגמת בשלושה אופנים: (1) ונולת (א, ז) u-nəzlat וחלופות שלה: ונולית (ב) u-nəzlet, ונולאת (ה, פ⁴²) u-nəzlat כלומר "וְיִרְדָּה"; (2) ונחאת (ו, ח, ט, כ, ל, מ, ס, ע) u-nəhat 'והתכופפה', 'ורכנה' (על פי תרגום אונקלוס "ואתרכנת"); (3) כ"י פ גורס: ונולאת וי"א ומאלת; החלופה u-malt עניינה 'ונטתה'⁴³ אף לא עד אחד נזקק לתרגום טאחת taḥat המציינת נפילה ממש, ולא נפילה ברצון⁴⁴.

תוספות של טקסט (חלופות תרגום)

17. פעמים שבעל לשון לימודים מציע בעצמו שתי חלופות תרגום, כפי שניתן ללמוד מעדותם המצטרפת של רוב עדי הנוסח. החלופות מוצעות באמצעות מלת הברירה אוו – aw 'או', או באמצעות הביטוי וי"ל שעניינו 'ויש לועזים'⁴⁵, או על ידי וי"א = 'ויש אומרים'. כגון:

"נשיא אלהים" (כג, ו) – "סיך כביר או סיך מן ענד אלאה" (א ומעין זה בשינויים

41 ראה לעיל 13ḡ חילוף כגון זה (אלעלף/לעלף).

42 בכ"י פ יש חלופה (ראה בהמשך דברינו).

43 ראה רש"י שנשען על אונקלוס: "השמיטה עצמה לארץ כתרגומו ואתריכנת הטתה עצמה לארץ ולא הגיעה עד הקרקע".

44 ראה ראב"ע על אתר.

45 ראה למשל לא, לט (מובא בהמשך הסעיף): "אנא נכסרהא וי"ל אנא נכטיהא" (א וכתבי-יד אחרים). בכתבי-היד ד, ל כתוב בפרוש 'ויש לועזים'. בזה אני בא לתקן את אשר כתבתי במאמרי מבוא ל"ל 13ḡ, עמ' 168) שהקיצור י"ל = יראה לי. ויש מקומות שמעתיקים הציעו 'ויש ללעוז' כנגד 'ויש לועזים'. ואין צריך לומר שהנוסח 'ויש ללעוז' הוא נורמאטיבי ואינו מצוין ברירה בין תרגומים; (העניין יתברר במקום אחר).

קלים⁴⁶ בכתב-היד ב, ד, ה, ז, ח, ט, ל, מ, נ, ס. רק כ"י ס הנוהג לפשט את הטקסט שלו – בדרכים שונות ומגוונות – גורס ס'ך לכבאר ללא כל חלופה.

"אנכי אחטנה" (לא, לט) – "אנא נכסרהא וי"ל אנא נכטיהא וכן קורים בני אדם להפסד כטייא"; זו גרסת א, ב ומעין זה ב-ד, ז, ט, כ, ל, מ, נ; פ;⁴⁷ גם נכסרהא naxṣar-ha וגם נכטיהא naxṭṭiha עניינם אחד – 'אפסיד אותה'. בכ"י ה יש הרחבה נוספת: "אנא נכסרהא או נקאסהא וי"ל נכטיהא וכו"; עניינה של החלופה נקאסהא nqasḥa הוא 'אפחיתנה', ב-ח מצינו 'נקסהא וי"ל נכטיהא'. (שני כתב-יד [הנוהגים לקצר את הנוסח ולפשטו] הסתפקו בהבאת אחת החלופות בלבד: אנא נכטיהא [נ], אנא נכסרהא [ס]).

18. ואולם שיטה זו של הצעת חלופות אינה רווחת כל כך בנוסח ל"ל העולה מרוב העדים. נראה שר"ב נקטה רק לעתים רחוקות. ברם יש כתב-יד שיש בהם תוספת של מקומות שבהם מוצעים תרגומי ברירה כאלה. ויותר מכול מתאפיין בזה כ"י ה. מצאתי בו כ-40 תוספות המציעות שתי חלופות כאלו בספר בראשית בלבד (בחלק קטן שלהם מצטרף אליי גם כ"י ס). למשל:

"את נפשיכם" (כג, ח) – פכאטרקום (א ומעין זה⁴⁸ בכל יתר 12 כתב-היד שנבדקו לקטע זה) f-xaṭṭ-kum 'ברצונכם'; כ"י ה גורס: פכאטרקום או נפשכום; כלומר לצד התרגום השקוף והברור פכאטרקום (= ברצונכם) הביא ה תרגום מילולי נפשכום nḥs-kum (= נפשכם).

"וילדרו" (כ, יז) – ותפוזו (א ומעין זה ב, ד, ז, ח, ט, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ;⁴⁹ u-ṭfazzazu 'התרווחו' (על פי ת"א ורש"י), ה: 'ותפוזו או וכלקו'. החלופה וכלקו היא תרגום מילולי: 'וילדרו'.

"מנוח לכף רגלה" (ח, ט) – המלה "מנוח" תורגמה בכל כתב-היד נזול (א ועוד 10 כ"י) mzu, שעניינה 'תנוחה', כלומר 'מקום להניח את הרגל', אך ה: 'נזול או רחא' (צריך להיות רחא). רחא raḥa עניינה 'מנוחה' (גם בתאפילאלת תרגמו רחא). [כי הילדים] רכים' (לג, יג), רוב כתב-היד (א ועוד 12 כ"י) מביאים את התרגום סגאר sgar 'קטנים' ורק ה מציע שתי חלופות 'סגאר או רוטאב'. רטב ṭab (וברבים ṭufab) עניינה 'רך', שאינו קשה וקשוח'.

46 אני מתעלם כאן מחילופים כגון כביר (רוב כתב-היד) / קביר (ז), ענד/עאנד ועוד.

47 אני מתעלם מחילופים חסרי משמעות בין כתב-היד.

48 יש כתב-יד הגורסים כאטרקום ללא המילית פ- (ד, ה, ל, ס).

49 צ, כותב: ואתפוזו.

"הבה נא" (לה, טז) – המלה הראשונה מתורגמת תעאלא (א) וכל כתבי-היד האחרים, ב-ט: תעלא בהשמטת אל"ף) 'בואי', אך ה, פ: "תעאלא אוו⁵⁰ ארא". ארא aṭa עניינה 'הבי, תני'.

19. עצם העובדה שרוב התוספות הכלולות בכ"י ה מופיעות רק בו (ולעתים גם באחיז כ"י פ או בכתב-יד אחר), וחסרות ברוב כתבי-היד האחרים, עשויה להחשיד אותן כתוספות שלא היו בל"ל המקורי, ואין לראותן צורות אותנטיות שנגרעו מרוב כתבי-היד. אבל אין בטחון גמור בדבר הזה. שכן הכול יודעים שאפשר תמיד למצוא גרסות טובות שנעקרו מכתב-יד רבים ונשמרו בכתב-יד אחד בלבד. ואולם העיון בחלופות הנוסח של ה (ו-ט) מגלה כמה דוגמות העשויות ללמד על טיב מסירתו. נראה שרוב החלופות יצאו מתחת ידיו של מעתיק או מלמד דרדקי בינוני ביותר, ולא יכלו לצאת מתחת ידיו של תלמיד חכם כרר"ב. ואף אם יש להן רגליים כפירושים מדרשיים, אין זה סוג הדרשות שרר"ב משלב בל"ל. והרי הדוגמות:

"אָשָׁל" (כא, לג) – רוב כתבי-היד גורסים ערסא (או לערסא) או חלופה שלה סורא (ס),⁵¹ שעניינן 'אילן'. ורק ה מציע לידה גם חלופה: "ערסא או חדא" כלומר 'אילן או על-יד (= אָצָל)'; ללמדך שהחליף אָשָׁל באָצָל בשל זהות הגייתן בפיו isil, וכך נתגלגל לכאן תרגום דרשני (של שטות?).

"וַתֵּלֶה" (מו, יג) – כל כתבי-היד קוראים ותלהפת (א, ז, ה, ט, כ, מ, פ, צ, ו), ותלהפית (ב, ד), בכתב-היד האחרון ותלהפות [היו"ד נתארכה בטעות לוא"ו], ותלאהפת (ס); u-tlahffat ותלופותיה עניינן 'והורעבה'.⁵² אבל ב-ה מצינו: "ותלהפת או ותעלק" כלומר 'והורעבה או ותֵּלֶה'; בהעדר ניקוד נתחלפה לו צורת העתיד (המהופך והמקוצר) בנסתרת של לה"ה (וַתֵּלֶה) בצורת העבר נסתר בבניין קל של תל"ה (ותלה). ואין הדבר מלמד על הבנה יתרה.

"וַתַּעַר" (כד, כ) – רוב כתבי-היד ככולם גורסים את התרגום: ופראגת/ופראגית/ופרגת/ופרגאת u-faṭṭagt וכיו"ב שעניינה 'והריקה'; אבל ה קורא: "ופראגת או ונפדאת",⁵³ 'והריקה או וַנַּעַרְהָ', כלומר פִּרַש 'ותער', העתיד המקוצר והמהופך של ערה"ה, כ-וַתַּעַרְהָ.

50 פ כותב כדרכו וי"א במקום אוו של ה.

51 ראה 15§ לעיל.

52 במדוברת (במקנאס ובמקומות אחרים) רגיל מלהוף mθlhuf 'מורעב' או 'מתנפל על האוכל ברעבתנות'.

53 פ (אחיז של ה) גורס: "[...] פראגת וי"א ורפאדית", כלומר 'והריקה או ונשאה (ולקחה)'. אפשר שגרסתו של פ ורפאדית היא שיבוש העתקה מן ונפאדית (חלופה של ונפדאת) של ה.

שלוש הדוגמות מלמדות בבידור שסופר ה אינו בר הכי להעיד על מסורת הנוסח המקורית של ל"ל. עם זאת עלינו לציין שלא כל החלופות שהוא מביא כוללות פירושים דרשניים או שיבושים בהבנה; יש בהן צורות שיש להן טעם משלהן. לפחות ארבע מחמש הדוגמות שהבאנו לעיל (18§): נפשכום, וכלקו, רוטאב, ארא הן תרגומים מילוליים. אלה תואמים את הנוהג בשוררו שהילכו בעל-פה; משם לקחן סופר כ"י ה או המקור שממנו העתיק. אלה הם התרגומים (הפירושים) שר"ב ביקש לסלק מן השרח. כ"י ה (או המקור שלו) מקיים את גרסת ל"ל וסופח אליה צורה שהייתה מהלכת, אך לעתים הוא בודה מלבו (או מישהו לפניו) צורה שאינה ממין העניין.

תוספות של קטעי תרגום או גריעתם

20. פה ופה מתגלה הבדל בין העדים בתוספת או גריעה של דיבור מתחיל, הנמצא בחלק שלהם ונעדר באחרים,⁵⁴ כגון:

(א) בראשית יט, כו, כח; בכל כתבי-היד מצויים שני ד"ה: פסוק כו: "נציב – אוקפא", ופסוק כח: "קישור – דכאן". אבל בכתבי-היד ד, ה, ל, מ, ע נוסף בין שני אלה ד"ה מפסוק כח "על פני סדום – עלא סדום"; ב-ט ו-ס – עלא אוזאה סדום.⁵⁵

(ב) בכל כתבי-היד באים שני ד"ה מבראשית כה, ו: "הפילגשים – לזוואר" (ד, ה, ט, ל: לזוואר), "קדמה – לקבלא/אלקבלא";⁵⁶ בארבעה כתבי-יד (ט, כ, מ, ע) חוצצת ביניהם תוספת "וישלחם – וטרדהום" (וגרשם').

(ג) בכל כתבי-היד מצויים שני ד"ה עוקבים בבראשית לג י-יא: "אל נא – לאייס דאבא"; "ברכתי – הדייתי" (כך מצינו בכל 12 כתבי-היד לקטע); בשבעה מהם – ד, ה, ט, כ, ל, מ, ס – יש תוספת של שני ד"ה בין שני הנ"ל: "כי על כן ראיתי – אין עלא די רית אוזהיך; ותרצני – ורדיתני".

21. ומאליה עולה השאלה בכל הדוגמות הללו ובשכמותן – והן מועטות – ההייתה כאן תוספת על נוסח ל"ל המקורי או גריעה ממנו?

54 אין אני מתכוון כאן לכ"י צ, שהוא מקצרן מופלג. הוא כולל רק חלק קטן של הטקסט שנכלל בל"ל המקורי. נראה שמעתיקו הסתפק בהבאת אותם מקומות שהוא ראם חשובים לשילוב בשרח שהוא מלמד. ואכמ"ל.

55 יושם נא לב שהביטוי "על פני" בפסוקית "וישקף על פני סדום" אינו מיתרגם מילולית ברוב כתבי-היד – עלא אוזאה, אלא במלה "עלא בלבד, ורק שני כתבי-היד מוסיפים אוזאה (וראה מקורות, 4§).

56 ראה לעיל 13§.

ויש לזכור שאין הדוגמות הללו דומות לתוספת או לגריעה שנזדמנה רק בכתב-יד אחד. כאלה רבות אתה מוצא במידוענו כ"י ה. דוגמה מתאימה ממנו יכול לשמש הטקסט לראשית פרשת מקץ (פרק מא) או בסופה (פרק מב) ונזכיר כאן רק שתיים מהן. מא, ב: "שבע פרות – שבע באגרת"⁵⁷ (sbā' baḡṭat), ד"ה זה נמצא רק ב-ה. לעומת זאת שם פסוק ח: ד"ה "חרטומי – סחאריין" הנמצא בכל כתב-היד (הכוללים את הקטע הזה) חסר בו. עדותו שלו מול 11–12 כתב-יד, הגורעים ד"ה כאלה או מוסיפים אותם, והכרת טיבו של ה אין בה כדי להוכיח שקטעים שהיו קיימים בנוסח המקורי של ל"ל נגרעו מכל כתב-היד ונתקיימו רק בו, או כאלה שחסרים בו הם תוספת מאוחרת בכל כתב-היד האחרים. ודי להזכיר מה טעם ירצה בעל חיבור קצר כל"ל לכלול את ד"ה "שבע פרות" העוסק בעניין של מה בכך. ואולם ד"ה הנמצאים בארבעה או בשבעה כתב-יד וכוללים פרטים, שאינם של מה בכך, מעמדם ומשקלם הוא אחר, ויש צורך לבחון אם הם אותנטיים כל"ל או תוספות של מעתיקים.

הרחבות וקיצורים בד"ה מקוריים

22. ויש מקום להזכיר גם הרחבות וצמצומים של ד"ה מקוריים. כלומר נוסחות שכל כתב-היד מעידים על קיומן, אלא שכתב-יד אחד או מספר כתב-יד מאריכים או מקצרים אותן. ואין הדברים אמורים באורכו או בקוצרו של הד"ה העברי, שאין לנו עניין לנגוע בו, אלא בטקסט של התרגום לערבית. והרי מספר דוגמות:

בר' טו, יז: "תנור עשן ולפיד אש – פורן דכאן ומסהיב דנאר" (א ומעין זה ב, ה, ז, ט, נ, ס, פ⁵⁸), אבל ארבעה כתב-יד גורסים: "כיף פורן דכאן ומסהב דנאר" (ד ומעין זה ח, ל, ע⁵⁹); ארבעה אלה מוסיפים את המלה כיף ושיעור הדברים הוא: 'כמו תנור של עשן ולפיד של אש'.

מה, כז: "ויפג לבו – ותרעה (ותרהאב) קלבו" (א ומעין זה ב, ה, ז, ח, ט, ס, פ, צ⁶⁰), לעומת זאת ד, כ, מ גורסים: "ויפג – ותרעהאב"; כלומר נוסח מקוצר המתמקד בפועל בלבד ללא המושא קלבו.

מז, טו: "אָפֶס – נתים" (א ומעין זה עוד 11 כ"י); לעומת זאת צ, מרחיב: "אפס כסף – נתים נוקרא".

57 צ"ל בגראת.

58 איני מתעכב כאן על גוני הבדלים כמו פוראן (כ"י ה, ח) fuṭṭān לעומת פורן fuṭn שרובו כתב-היד ושאר פרטים כיוצא בזה.

59 ראה הערה 58.

60 ראה הערה 58.

נסחים שונים לעניין אחד

23. שינויי נוסח מובהקים בין כתבי-היד מתגלים כאשר אלה וגם אלה מביאים ד"ה הנוגע לעניין אחד, אבל ההבדל ביניהם הוא מפליג; כאשר כתבי-יד אחדים מביאים ד"ה מפסוק אחד ואחרים מפסוק אחר, או כאשר המידע הנוגע לד"ה מתמקד בפרטים גבדלים במובהק. הבדלים כאלה בין כתבי-היד מזדמנים אך לעתים רחוקות ביותר, אבל השאלות הכרוכות בהם נוגעות בשורשי התגבשותו של ל"ל. נפרש דברינו בשתי דוגמות:

(א) בחלק של כתבי-היד מצינו בפרק א, ו נוסח זה: "יהי רקיע – יכון תצפיה" (א ומעין זה ב, ה, ז, 61) וכנגדם יש כתבי-יד המביאים את הד"ה מפסוק ז: "לרקיע – לתצפיה" (ד ומעין זה ה, ט, ל, מ, ס, ע 62).

(ב) בפרק ב פסוק יב: "הבדולח ואבן השוהם – דיאמאנט וחוזר לבלאר" (א, ב ומעין זה ה, 63 ז 64). כנגד זה בכתבי-יד אחרים מובאת נוסחה המכוונת למלה הראשונה בלבד: "הבדולח – אזוהאר אוו לבלאר" (ד ומעין זה ה, ט, כ, ל, מ, ס, ע 65).

הדוגמות הללו מחזירות אותנו אל ראשית דברינו: מהו הנוסח שיצא מתחת ידיו של רר"ב? כלום יצאו מתחת ידיו נסחים שונים?

לגולגוליו של "לשון לימודים"

על משקלו של כ"י כ

24. לכאורה אפשר להאזן בכ"י כ, שנכתב בחיי המחבר (כאמור, שש או שבע שנים לפני פטירתו⁶¹) ולראות בו מייצג נאמן של החיבור שיצא מתחת ידי רר"ב. ואולם יש בו כ"כ כמה וכמה סימנים המלמדים שאינו יכול להיות מייצג נאמן של ל"ל המקורי. (א) העדפת המילוליות המתגלה בו אינה תואמת את דרכו של רר"ב בל"ל העולה מנוסח רוב כתבי-היד. למשל "לאטי" (לג, יד), כל כתבי-היד מקיימים את הנוסח במהלי (א ועוד 9 כ"י) b-mahl-i, על פי התחביר של הערבית המקומית: "ואני

61 ה, ז: תספיה בסמ"ך.

62 ס: לתצפ] | יש קרע בכתבי-היד; ה, ע: לתספיה בסמ"ך.

63 ה: ולחוזר.

64 ז: אלבלאר (ראה 113).

65 ל: לבלארו, ע גרס וכ"י ו-ט גרס וכוליה במקום אוו; ויש עוד הבדלים מעין אלה.

66 ראה לעיל § 1.

אתנהלה לאטי – וואנא נתקדם במהלי⁶⁷. אך כ גורס למהלי l-mahl-i, המילית l (ולא b) נראית גרידה מילולית אחרי הלמ"ד של העברית "לאטי".

(ב) גם הליכתו של כ אחרי אוצר המלים מלשון הדיבור ועקירת מלים גבוהות יותר מחלישה במשהו את טיב מסירתו. למשל "כתנת" (לו, ב) כל כתבי-היד⁶⁸ מתרגמים גפארא gafaṛa מן הלשון הגבוהה, רק כ לבדו נזקק לדראעא daṛra'a של הלשון החיה. "ויעל" (יו, כב) כל עדי הנוסח מביאים ותרפאע וכיוצא בה של הלשון הגבוהה, לעומת וטלאע של כ המשבץ צורה מלשון הדיבור (וראה לעיל §15 והערה 37).

(ג) ואולם הדבר המכריע הוא חוסר ההבנה שלו המעייד על חולשתו כמסרן. אין דוגמה יפה בספר בראשית מאשר שני ד"ה בפרק כח, פסוקים יז, כב, הכוללים את הצירוף "בית אלהים". ואלה הפסוקים:

יז: "ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים".
 כב: "והאבן הזאת אשר שמתני מצבה יהיה בית אלהים".

בפסוק יז, א ועוד 11 כ"י גורסים: "בית אלהים – מודאע נאוור אלאה" – כלומר 'מקום כבוד ה'; בפסוק כב, א ועוד 10 כ"י גורסים: "בית אלהים – מודאע עבאדת אלאה" – כלומר 'מקום עבודת ה'.⁶⁹ בכתבי-היד כ, ע מצאנו מיזוג של שני הר"ה לאחד: "בית אלהים – מוצאע עבאדת נאוור אלה"⁷⁰ כלומר 'מקום עבודת כבוד ה'. מצד הפשט ברור שפסוק יז, המדבר על החלום ועל גילוי שכינה, יאה לו הפירוש 'מקום כבוד ה'. ופסוק כב, המדבר על הנדר של יעקב לקראת העתיד, יאה לו 'הקמת) מקום עבודת ה'; אבחנה זו יסודה בתרגום אונקלוס ונראה שר"ב נטלה משם:

יז: "אתר דרעוא ביה מן קדם ה".

כב: "דאהי פלח עלה קדם ה".

הווי אומר, מי שצירף את הנוסח המשתקף בכ"ע יצר כלאי שור וחמור. כללו של דבר, דבר ידוע הוא שלא קדימות בזמן קובעת קדימות במשקל כתבי-היד. כאן אנו רואים שהדבר נכון אפילו כאשר כתבי-היד נכתב בחיי המחבר. למעשה, משיצא החיבור מתחת ידי מחברו הוא הופקע מרשותו, ומאז ואילך הוא נתון בידי מעתיקי-מוסריו. סביר להניח שהספר – ל"ל – נכתב זמן רב

67 ה: וואנא נתקדם במאהלי.

68 שישה במספר (א, ב, ה, ז, ט, ס), אחרים מתרגמים רק את "פסים" שבצירוף "כתנת פסים".

69 בכ"י ל הובא רק ד"ה הראשון; כנראה, יש שם השמטה מחמת הדומות.

70 ב"ע יש שינויים קלים בכתיב: מוצע... אלאה.

לפני שהועתק בידי יעקב בן רבי יוסף כ"ץ בשנת 1815; ונראה להניח של"ל נתחבר עוד בסוף המאה הי"ח. מעתיק זה מוסר בכ"י כ נוסח שחלו בו שינויים.

כיווני סיכום

25. עדיין לא הגיעה שעת הסיכום. אבל דומה אני שהולכים ומצטיירים כמה כיוונים לסיכום. אנו שבים אל ראשית דברינו. בעיקרו של דבר רוב כתבי-היד שווים בנוסח שהם מוסרים, אך יש ביניהם הבדלים לא מעטים. רובם נוגעים לענייני כתיב וחלקם לענייני דקדוק ואוצר המלים, ורק מיעוט קטן מתוכם כרוך בענייני נוסח.

26. ההבדלים בכתיב. אפשר לכאורה להניח שהבדלים בכתיב קשורים ברובם הגדול בעובדה שמעתיקים לא עשו מלאכתם מן הכתב, אלא הכתיבו להם את הטקסט וכל אחד כתב לפי דרכו. אבל לטעמי, אין צורך בהנחה זו. אף אם העתיקו סופרי כתבי-היד מתוך קבצים כתובים וערוכים, הם ראו עצמם חופשיים לנהוג כדרכם בענייני כתיב, שכן אין מדובר בחיבור מקודש. ניתן לראות זאת בכ"י ב; קרוב להניח שהוא ראה את כתבי-היד א, ז, או כתבי-יד דומים להם, אך הוא שינה את הטקסט על פי דרכו, כגון הוספת אות שנייה לציין הגה מוכפל (ראה לעיל 8§), השתמש ב-ק לציין k (ראה 9§), המיר, כנראה, צד"י בסמ"ך (10§). ואולם גם כ"י זה כאחרים אין בו עקיבות גמורה, כפי שראינו בסוגיית האות הכפולה להבעת עיצור מוכפל.

27. חלופות דקדוק וחלופות באוצר המלים. בדרך כלל רוב כתבי-היד מקיימים נוסחה אחת ורק מיעוטם מביאים חלופה שלה. ויש מהם שמביאים שתי נוסחות מתחרות. נראה שחלק של המעתיקים הכירו נוסח מהלך של שרח; וזה שהיה שגור על פיהם נמצא במעמד מתחרה עם הנוסח המקורי של ל"ל. לעתים גרסתם שלהם המירה את הגרסה הנתונה בל"ל או שהובאה לצדה. אחרי הכול, נוסח ל"ל המקורי והנוסח שקיבלו מרבותיהם נועדו לתכלית אחת: ללמד דרדקים. המעתיקים לא ראו פגם במקומות מסוימים להעדיף נוסח שגור על פני נוסח חדש כנוסח ל"ל. החלופות בדקדוק או באוצר המלים לא פגמו על פי הרוב בכוונת הדברים, והמשמעות לא נשתנתה. מי שהציע שתי חלופות מצא היתר לְדָבָר בְּנוֹהֵג של בעל ל"ל עצמו, שהציע כאן וכאן חלופות תרגום. מייצג מובהק של המהלך הזה הוא כ"י ה. הוא מקיים את הנוסח המקורי של ל"ל ועמו הוא מצייע לפעמים חלופות. אלו נלקחו, על פי רוב, משרת מְהֵלֶה; רק לעתים רחוקות נשתלבו בטופס שלו חלופות תמוהות שבדה מלבו או שלקח מאחרים (ראה 18§–19 לעיל).

אמור מעתה, לא רק טקסט שבעל-פה היה פתוח לשינויים, גם טקסט כתוב נמצא פתוח לשינויים. בפרט כאשר המסרן מכיר נסחים מתחרים המהלכים בפיו ובפי רבים. ואולם אין להכחיש שהיו גם מעתיקים קפדניים שקיימו את אשר קיבלו. רק כך אפשר להבין את הדמיון המרובה או הזהות הגמורה בין כתבי-יד אחדים כולל שגיאות משותפות להם.⁷¹

28. ההבדלים בענייני נוסח. ואולם ההבדלים של ממש המתגלים בענייני נוסח (מצויים כעשרים כאלה בספר בראשית) דורשים הסברים אחרים. כיצד יתפרשו תוספות או גריעות (של דיבורים מתחילים וקטעי תרגום שלהם) החוצצות בין קבוצות של כתבי-יד (ראה לעיל §20–21), וכיצד נסביר נוסחות נבדלות ממש כגון "יהי רקיע" (א, ו), "לרקיע" (א, ז) ודומיהן (ראה לעיל §23), איזו מהן היא המקורית ואיזו המאוחרת?

נראה שאפשר להציע פתרונות מקומיים לכל דוגמה ודוגמה בפני עצמה. למשל אפשר להניח שבהגהה של החיבור בידי ר"ב (או בידי תלמיד שלו?) הוא הוסיף כאן וכאן ד"ה שנראו בעיניו מועילים למלמדי דרדקי, כך ניתן אולי להבין את תוספת "וישלחם – וטרדהום" (כה, ו) שהוזכרה לעיל (§20). מכיוון ששל"ח בבניין קל מיתרגם בדרך כלל צאמד *ṣafad* או רסל *rsal*, וכאן הוא סבר שמדובר בגירוש, ראה לשבץ את טרד *tarrad* שעניינו 'גרש'.

גם הדוגמה "יהי רקיע"/"לרקיע" אפשר לפתרה פתרון מקומי. מותרים אנו להניח שתחילה שיבץ ר"ב את הד"ה "לרקיע" (פסוק ז). שכן פעמים שמלה מתבארת בל"ל במקום היקרותה השני או השלישי ולא בהופעתה הראשונה. השווה למשל "כדה – קלתהא" (*qallt-ha*) בפרק כד פסוק טז. הגם שהשם "כד" מופיע כבר בפסוקים

71 והרי דוגמות לשגיאות משותפות לכמה כתבי-יד. המלה "ותתעלף" (בר' לח, יד) מתורגמת ולתמת (א, ב, כ, מ) *u-lṭtmṭt*, וכן ולתמית (ו) *u-lṭttmet* וכן הצורה הקרובה ולתמאת (ה) *u-lṭttmat* (ומעין זה גם בכ"י פ ולתמ[...]), יש קרע בכתב-היד ולא ברור אם חסרה אות אחת או שתיים, שעניינן 'תעטפה'. ואין ספק שזו הגרסה המיוצגת גם בכתב-היד ד, ה, ל, ס: ותלמית; בשל טעות העתקה נתחלף סדר הופעתן של תי"ו ולמ"ד (אין כאן מקום לצורת *תפעל של *lḥmm*: *u-t-lḥmmet* – 'ונאספה', שאינה ממין העניין בהקשר זה). אגב האורח נעיד שכ"י נ גורס ותגטטא *u-tḡṭṭat* 'והתעטפה', חלופה מילונית (ולא הבדל משמעות) של הצורה שנתקיימה ברוב כתבי-היד. שגיאה נוספת משותפת לכתב-היד ד, ה, ל נמצאת בר"ה העברי כבראשית כט, ט; שלושתם גורסים "באת" במקום "באה" של הפסוק, שהובאה כדין ברוב כתבי-היד. נראה שמקור השיבוש בגרידה אחרי המלה המתרגמת: זאת (אין צריך לחשוך בהם ששילבו "באת" של לשון חז"ל במקום "באה" של לשון המקרא).

קודמים "פְּדָה" (פסוק יד), "וכדה" (פסוק טו), הוא מתבאר רק בפסוק טז. אפשר שבנוסח ראשון פירש רר"ב את המלה "רקיע" בפרק א בהיקרותה השלישית (בפסוק ז); הנוסח "יהי רקיע" בפסוק ו בא להקדים ולפרש את המלה במקום היקרותה הראשון. משאמרנו זאת נמצאנו שוב מניחים שרר"ב, לאחר שכתב את חיבורו, בא הוא עצמו או תלמיד מתלמידיו ותיקנו את הנוסח כדי לשפרו.

אולם עדיין רחוקים אנו מלהציע פתרון כולל שיגלה סדירות וקשר בתוך כתבי־היד בין התוספות והגריעות השונות והחלפות נוסח אחד במשנהו. אפשר שתלמידיו של רר"ב ראו עצמם חופשיים לשנות (בכל עת?) לא רק בענייני כתיב ולשון אלא גם בענייני נוסח, שכן הכול מכון, כאמור, לתכלית אחת: לתת כלי בידי מלמדי דרדקים, ואלה לא היו תלמידי חכמים מן השורה הראשונה. כללו של דבר השינויים המועטים בענייני נוסח אינם מוכחשים, תהליך הופעתם כרוך בהשערות נבדלות ובהסברים מהסברים שונים, כל אחד במקומו ובהקשרו. ועדיין מצפים הדברים לעיון נוסף ולבירור משלים.

רשימת כתבי-היד וסימניהם

- א = מכון בן-צבי 1303 (כתבו חיים בן יוסף אסבאג בשנת תר"ו 1846)
- ב = JTS 693 (כתבו כנראה נכדו של ר"ר בירדוגו, כנראה בשנת תר"ך 1860)
- ד = בן נאים 65 (כתבו מרדכי אדהאן)
- ה = בן נאים 67 (יש בו חתימה של יוסף הלוי)
- ז¹/₂ = כ"י 9 באוסף אנדרי אלבו (אוטאווה). החומש הוא צירוף של שני כתבי-יד
- ח = כ"י ז-322 באוסף פרופ' מאיר בניהו (כתבוהו יהודה לחזאן ויחייא עוליאל)
- ט = כ"י ז-323 באוסף פרופ' מאיר בניהו (בדף מד ע"ב יש חתימה [של בעלים?] בצרפתית של מימון בן-עטר)
- כ = JTS 692 (כתבו יעקב בן ר' יוסף כ"ץ בשנת ע"שה 1815)
- ל = ס' לאומית ירושלים 8⁰2166 Heb. (נמצא בתוך לקט של כמה כ"י)
- מ = כ"י מאוספו הפרטי של רבי מסעוד אמסלם מרמלה (לפנים מידלת, מרוקו)
- נ = ס' לאומית ירושלים 8⁰3438 Heb., כתבו אלישע נחמני
- ס = מכון בן-צבי 1329 (כתבו מרדכי אסבאג, שנת שו"ש 1846)
- ע = כ"י מאוספו הפרטי של ד"ר גד עמאר (לפנים מקנאס, כיום בעיר מילהוז, צרפת)
- פ = ס' לאומית ירושלים 8⁰4265 Heb. מן העיר פאס (מסוף המאה ה-19)
- צ¹/₂ = בן-צבי 2750 (214 אצל אביב"י); צ² משלים דפים חסרים ב-צ¹
- ש = ס' לאומית ירושלים 8⁰2944 Heb. (כתבו שלם בן יעקב בן שמול, תרע"א 1911)

דוגמה למהדורה המתוכננת

הטקסט של ל"ל

תולדות כה 21 ויעתר יצחק – וצלא יצחק; ויעתר [לו ה'] – וקביל צלאתו אלאה'; 22
 ויתרוצו – ותכבטו; לדרוש [את ה'] – ליפתיו לעלם מן עאנד אלאה'; 23 לאומים –
 צלאטאן; ורב יעבוד צעיר – ולכביר יכדים לסגיר;

התעתיק (כולל רק את גוסח התרגום הערבי)

21 u-ṣəllā iṣḥaq (yṣḥaq); u-qbel ṣlat-u llaḥ; 22 u-txəbbtu;
 l-iftez (l-iyftez) l-'əlm (t-tə'lim) mān 'and ('ənd) llaḥ; 22
 ṣ-ṣlatān (ṣ-ṣlatēn); u-l-kbir ixdem l-ṣ-ṣgīr.

חה"נ ולא הובאו חילופים בניקוד הה"א של אלאה, כגון: אלאה' לעומת אלאה; ח' = חסר)

21. וצלא] ב וצללא, פ וסלא, צ, ח'; יצחק] ד ז, ח ט כ ל מ נ ס ע צ, ש ח';
 וקביל] ב ד ה ח ט כ ל ס ע ש וקבל, פ וקבאל, צ, ח'; צלאתו] פ סלאתו, צ, ח';
 אלאה'] ש אלה, ב ד ח ט ל מ ס ע צ, ח'²; 22 ותכבטו] פ ש ותכבטו, צ, ח';
 ליפתיו] ע כ לייפתיו, ה ליפתאו, פ ליפתאס, צ, ח'; לעלם] ד ה ז, ח ט כ ל מ נ ס
 ע פ ש תעלים, צ, ח'; מן עאנד אלאה'] ה מן ענד אלאה', ד ח ט כ ל מ ס ע צ,
 ש' ח'; 23 צלאטאן] נ אצלאתאן, ב פ סלאטאן, ד⁴? ח צלאטין, ש [] לאטיין⁵, ט
 צלאטו, ע צלטאן, ס []⁵, ה לקבאייל צלאטו, צ, ח'; ולכביר] ש ואלכביר, צ,
 ח'; יכדים] ב ד נ יכדם, ה יכדאם, פ יכדאם, צ, ח'; לסגיר] פ לסגיר, ש
 אלסגיר, ד ח ט מ סגיר, נ אסגיר, ל צגיר, צ, ח'.

הערות

1 בכל כתבי-היד הללו חסרה המלה גם בד"ה העברי. 2 בכל כתבי-היד הללו חסרה המלה העברית
 בד"ה; גם בכתבי-היד האחרים היא חסרה ובכל זאת תורגמה. 3 בכל 10 כתבי-היד הללו, וגם
 בכ"י א ז נ פ חסרות המלים "את ה" בד"ה העברי. 4 ד: צלאטון? 5 יש קרע בכתב-היד.

הביאור

לא כללנו כאן את הביאור העתידי ללוות את המהדורה.

בראשית כג

א	9	בכסף מלא	-	בקימא כאמלא;	13	אך אם אתה	[לו שמעני] ¹	-	גאיאר ²	אידיא	אנתי	תעמל	כאטרי	אמאעלא;
ב	"	"	-	"	"	"	"	-	גאיאר	"	"	"	"	תקבל מני;
ד	"	"	-	בפדא	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	"	"	תסמעוני;
ה	"	"	-	"	"	"	"	-	גאיאר	"	גתין	"	"	אמעלא;
ז	"	"	-	"	"	"	"	-	גאיאר	"	"	"	"	אמעלא;
ח	"	"	-	בפידא	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	"	"	אמעלא תשמעוני;
ט	"	"	-	"	"	"	"	-	גאיאר	"	נתי	תעמיל	"	אמא עלא;
כ	"	"	-	"	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	"	"	מעאלא;
ל	"	"	-	בפדא	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	"	"	אמעלא תסמעוני;
מ	"	"	-	"	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	"	"	"
נ	"	"	-	"	"	"	"	-	גאיאר	"	"	"	"	אמעלא;
ס	"	"	-	בפדא	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	תעמיל	"	תשמעוני;
ע	"	"	-	"	"	"	"	-	גאייר	"	"	תעמיל	"	"
פ	בכס]	"	-	"	"	"	"	-	גאייר	"	גתין	תעמי]	[⁴	"
צ	"	"	-	"	"	"	"	-	"	"	"	"	"	"
ש	"	"	-	"	"	"	"	-	גאייר	"	נתי	"	"	כאטן] ⁵ אמעלא;

בראשית כה

א	תולדות כה 21 ויעתר יצחק - וצלל יצחק;	ויעתר [לו ה'] - וקביל צלאתו אלאה;
ב	" ויעתר " - וצלל " =	" וקבל " =
ד	" " - " =	" וקבל " =
ה	" יצחק " - " =	" וקבל " אלאה;
ז	" " - " =	" " " =
ח	" " - " =	" וקבל " =
ט	" " - " =	" וקבל " =
כ	" " - " =	" וקבל " =
ל	" " - " =	" וקבל " =
מ	" " - " =	" ויעתר " =
נ	" " - " =	" " " אלאה;
ס	" " - " =	" וקבל " =
ע	" " - " =	" וקבל " =
פ	" [ת ¹ ויעתר - וסלא " =	" ויעתר " - וקבאל סלאתו אלאה;
צ	" " - " =	" " " =
צ ¹	" " - " =	" וקבל " אלה;
ש	" " - " =	" ויעתר " =

בראשית כה

א	22 ויתרצצו - ותכבטו;	לדרוש [את ה'] -	ליפתיו לעלם מן עאנד	אלאה;	23 לאומים -	צלאטאן;
ב	ויתרצצו - 1"	לדרש " צ̄ -	" " " "	אלאה;	לאמים -	סלאטאן;
ד	" - "	לידרוש ==	" תעלים ==	=	" -	צלאטין ² ;
ה	" - "	" " "	ליפתאו תעלים " ענד	אלאה;	" -	לקבאייל צלאטן;
ז	ותרוצצו - "	" ==	" תעלים " "	אלאה;	" -	"
ח	" - "	לידרוש ==	" תעלים ==	=	" -	צלאטין;
ט	" - "	" ==	" תעלים ==	=	" -	צלאטן;
כ	" - "	וכו' ==	לייפתיז תעלים ==	=	" -	"
ל	" - "	לידרוש ==	" תעלים ==	=	" -	"
מ	" - "	" ==	" תעלים ==	=	" -	"
נ	" - "	לידרוש ==	" תעלים " "	אלאה;	" -	אצל אטאן;
ס	וית ³] - "	" ==	" תעלים ==	=	" -	[] ³ ;
ע	" - "	כו' ==	לייפתיז תעלים ==	=	לאמים -	צלאטאן;
פ	ויתרצצו ⁴ - ותכבטו;	לדרש ==	ליפתאס תעלים " ענד	אלאה;	לאמים -	סלאטאן;
צ	" - "	" ==	" תעלים ==	=	" -	"
ש	" ⁶ - ותכבטו;	" ==	" תעלים ==	=	לאומי ⁵] -	[] ⁵ לאטיין ⁵